

ERŐS FERENC

Három pályakép a magyar szociálpszichológia történetéből

A magyar pszichológia modernizációja 1956 után

A modern, tudományos pszichológia mint saját intézményrendszerrel rendelkező önálló szakterület Magyarországon – a legtöbb nyugat-európai országgal és az Egyesült Államokkal ellentétben – viszonylag későn, a múlt század húszas éveinek végén és a harmincas éveiben jelent meg. A pszichológia művelőinek többsége azonban még hosszú ideig elsősorban a határterületekről (filozófia, pedagógia, szociológia, pszichiátria, orvostudomány, biológia stb.) érkezett,¹ mivel pszichológusi diplomát nyújtó, professzionális egyetemi alapképzés – a harmincas évekbeli, majd az 1945 és 1948 közötti kezdeményezések után – csak az 1960-as évek elején indult meg Magyarországon. A pszichológia tudományos művelésének előzményei visszanyúlnak a századfordulóra (a Ranschburg Pál és Révész Géza nevével fémjelzett kísérleti pszichológia, a Ferenczi Sándor által alapított pszichoanalitikus mozgalom, a *Huszedik Század* köréhez tartozó gondolkodók társadalomlélektani törekvései stb.), ez a fejlődés azonban 1919 után megtört, majd a húszas évek végétől több területen újraindult. A második világháború pusztítása, majd az ötvenes évek dogmatikus ideológiai légköre és

¹ A határterületekről való szakmai rekrutáció természetesen nem magyar jelenség volt, hiszen a modern (kísérleti) pszichológia Németországban és Amerikában is „hibrid tudományként” jött létre a 19. század végén, különféle orvosi, biológiai, filozófiai, pedagógiai diszciplinák fogalomalkotásának és módszereinek összekapcsolása, kereszteződése révén.

represszív tudománypolitikája azonban újabb töréseket okozott a diszciplína fejlődésében.

1956 után fokozatosan enyhült a pszichológiával szembeni politikai és ideológiai nyomás, így megkezdődhetett a tudományág intézményesülése, szervezeteinek, szakmai, oktatási és továbbképzési bázisainak kialakítása. Az MTA Pszichológiai Intézetében (amely 1902-ben alakult Ranschburg Pál kísérleti pszichológiai laboratóriumaként, 1928-tól működött Gyermeklélektani Intézetként, és 1955-ben lett az akadémiai kutatóhálózat része) modern, alapkutatásokra specializálódott kutatóbázis alakult ki, és kiépültek a pszichológia alkalmazásának szervezetei és hálózatai is (klinikai pszichológia, pszichoterápia, nevelési tanácsadás, munka- és szervezetszichológia stb.) A formális, intézményes struktúra mellett ugyanakkor létrejött egy párhuzamos, informális képzési és továbbképzési struktúra is, amely félig-meddig „underground” módon nyújtott olyan speciális tudásokat és készségeket, amelyek az állami képzésben nem voltak megszerezhetők (például a még mindig gyanús, ideológiailag veszélyesnek tartott pszichoanalízis, a pszichodráma és más terápiás módszerek). A hetvenes és nyolcvanas években a pszichológusok szakmai szocializációjában fontos szerepet játszottak különféle féllégális fórumok és rendezvények, például a különféle csoportalapú terápiás módszerek megismertetését célzó „pszichoterápiás hétvégék” is.²

A pszichológia ebben az időszakban – más tudományokhoz hasonlóan – még mindig a pártállami tudománypolitika ellenőrzése alatt állt. A pártközpont illetékes osztályainak munkatársai, különféle akadémiai és minisztériumi grémiumok igyekeztek örködni az ideológiai tisztaság felett, ugyanakkor többnyire

² Lásd elsősorban KOVAI Melinda *Lélektan és politika* című könyvét (Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, Budapest, 2016), amely átfogó elemzést nyújt a Magyarországon művelt pszichotudományokról (pszichológia, pszichiátria, gyógypedagógia, pszichoanalízis, stb.) a 20. század elejétől egészen a hetvenes évekig. Kovai társadalomtörténeti szempontból vizsgálja a pszichotudományok funkcióit, társadalmi szerepét, művelőinek politikai, ideológiai beágyazottságát, a pszichotudományok és a politikai hatalom viszonyát széles nemzetközi kontextusba helyezve, kitérve a nyugati és a keleti hatásokra egyaránt.

nem rendelkeztek kellő kompetenciával ahhoz, hogy igazából átlássák, mi folyik az elméleti műhelyekben, a kísérleti laboratóriumokban és a terápiás rendelőkben. Leginkább csupán normatív szabályokat, ideologikus elvárásokat és célkitűzéseket fogalmaztak meg arról, mi lenne a pszichológia mint tudomány feladata a szocializmus építésének adott szakaszában. Ez volt, Pléh Csaba kifejezésével, a „slampos totalitárius rendszer” által létrehozott hallgatólagos kompromisszum, amely a pszichológia kutatói és alkalmazott ágainak művelői, illetve a pártállami hatalom között kötött. Más szóval: ha a politika békén hagyja őket, ők is „békén hagyják” a politikát, távol tartják magukat a társadalmi kérdésektől. Ez a kompromisszum tette lehetővé, hogy a magyar pszichológiai kutatások fokozatosan az akkori tudományos főáramhoz, az amerikai behaviorizmushoz, illetve a hetvenes–nyolcvanas években kibontakozó kognitív pszichológia irányaihoz csatlakozzanak. A kompromisszumot nagyban megkönnyítette, hogy az akkori *mainstream* pszichológia elsősorban természettudományként, műszeres, laboratóriumi kísérleteken alapuló tudományként határozta meg önmagát, az emberrel mint izolált, atomisztikus lényel, nem pedig mint társadalomban élő konkrét individuummal foglalkozott. Ez pedig megkönnyítette az átmenetet a nálunk és más kelet-európai országokban és a Szovjetunióban hosszú ideig egyeduralgó Pavlov-féle redukcionizmusból a korszerűbb, de ugyancsak redukcionista szemléletű, amerikai eredetű behaviorizmusba.³

A hetvenes évek a magyarországi pszichológiai alap kutatásoknak a hőskorszaka volt, mivel ekkor alapozódtak meg a nemzetközi kapcsolatok, és a kutatások technikai, módszertani feltételei is ekkor indultak nagymértékben fejlődésnek.⁴ A psi-

³ Lásd erről PLEH Csaba: A pszichológia szimbolikája egy slampos totalitárius rendszerben. A Magyar pszichológia a hatvanas években. In: Uó: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 1998. 91–111.

⁴ A magyar pszichológia 1956 utáni újraintézményesüléséről lásd KOVÁI Melinda *Lélektan és politika* című könyvét, valamint legújabban MARIÁSI Dóra: Amikor a pszichológia a „kommunizmus általánosan kibontakozó építésének nagyszerű programjához” csatlakozott. *Alkalmazott Pszichológia*, 2016/1. 63–79. http://ap.elte.hu/wp-content/uploads/2016/09/AP_2016_1_Mariasi.pdf Letöltés dátuma: 2016. október 3.

chológia nyugatiasabb orientációja, mint Pléh Csaba írja, egyfajta „szimbolikus ellenállást”⁵ jelentett az ideológiával szemben. Ezt mutatják a folyóiratcikkekből és önéletrajzokból származó hivatkozási statisztikák is, amelyekből kiderül, hogy a hatvanas évektől egyre inkább háttérbe szorúlnak a szovjet pszichológia nagyjai, köztük I. P. Pavlov és Sz. L. Rubinstein. A *Magyar Pszichológiai Szemlében* megjelent cikkek külföldi hivatkozásainak 1958–1965 között 25%-a vonatkozott angol nyelvű szerzőkre, 1966–1970 között ez az arány 44%, 1971–1975 között pedig már 51% volt.⁶ A nyolcvanas évekre a magyar pszichológiai kutatások zöme, köztük a szociálpszichológia is, felzárkózott a nyugati irányokhoz.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján indult azon szociálpszichológusok pályája, akik a későbbiekben is meghatározó szerepet játszottak a diszciplína hazai fejlődésében: Buda Béla (1939–2013) és László János (1948–2015), továbbá Csepeli György (1946), Hunyady György (1942), Neményi Mária (1946), Váriné Szilágyi Ibolya. Ebben az írásban azonban csak három olyan szerzőről, Mérei Ferencről, Pataki Ferencről és Garai Lászlóról nyújtok vázlatos portrét, akik jól reprezentálják a Kádár-korszak évtizedei alatt művelt hazai szociálpszichológia *eltérő pozícióit*. Nem életműveket értékelek és méltatok, csupán tendenciákat és törekvéseket jelzek. Ahhoz a generációhoz tartozom, akiknek ezek a rendkívüli emberek még *mesterei* lehetnek.

Mérei Ferenc, a „bricoleur”

A szociálpszichológia befogadása nehezebben ment végbe, mint más pszichológiai ágaké, mivel kezdetben aligha illeszkedett be a „slampos totalitárius rendszer” által kínált kompromisszumba, már csak azért sem, mert eredendően *nem természettudományként* tekintett önmagára. Az „örök ideológiai fantom”, a

⁵ PLÉH Csaba: I. m. 107.

⁶ Lásd BODOR Péter–LÁNYI Gusztáv–PLÉH Csaba (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya Kiadó, Budapest, 1998.

pszichoanalízis mellett⁷ a szociálpszichológia az ideológia szemében talán még a szociológiánál is gyanúsabb lehetett, mivel egyszerre két, eleve gyanakvást keltő dolgot, a szociót és a pszichót kapcsolta össze. A legfőbb zavaró tényező azonban egy valóságos személy volt, Mérei Ferenc (1909–1986), a magyar pszichológia történetének egyik legnagyobb mestere és – Pléh Csaba kifejezésével – „hálózati guruja”.⁸ Számos egyéb szakmai elkötelezettsége – pedagógia, neveléslélektan, klinikai pszichológia, irodalomlélektan – mellett ő volt az első modern, professzionális értelemben vett szociálpszichológus. Meggyőződéses szocialistaként a bürokratikus szocializmus rendszerének egyik nagy ellenfele volt, a Rákosi-rendszerben munkájától, a Kádár-rendszerben szabadságától fosztották meg. Mérei életpályájáról, sokoldalú munkásságáról, gondolkodásának forrásairól, szakmai és politikai tevékenységéről, a magyar közoktatási rendszer 1945 utáni átalakításában, a NÉKOSZ-ban, az 1956-os forradalomban és azt követő eseményekben játszott szerepéről, 1958-as peréről és börtönben töltött éveiről már számos feldolgozás született.⁹

Mérei 1963-ban szabadult ki a börtönből, de munkásságát a hatalom továbbra is gyanakodva figyelte. Nemcsak NÉKOSZ-os és 1956-os múltja, továbbra is fennmaradt kapcsolatrendszere miatt volt veszélyes,¹⁰ hanem azért is, mert szociálpszichológiai munkásságának középpontjában éppen az a jelenség állt, amelyet a hatalom és a hivatalos ideológia is szeretett volna ki-

⁷ Lásd erről ERŐS Ferenc: *Pszichoanalízis és politika: kihívások és válaszok*. In: Uó: *Psziché és hatalom*. Kalligram, Budapest, 2016. 9–26.

⁸ PLÉH Csaba: Magyar hozzájárulások a modern pszichológiához. In: PLÉH Csaba–BOROSS Ottilia (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 71–90.

⁹ Lásd elsősorban BORGOS Anna–ERŐS Ferenc–LITVÁN György (szerk.): *Mérei Élet-Mű*. Új Mandátum, Budapest, 2006. Lásd továbbá K. HORVÁTH Zsolt: *Kívül. Peremhelyzet és a habitus formálódása Mérei Ferenc élettörténetében*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2011.

¹⁰ Mérei börtönéveiről és megfigyeléséről lásd LITVÁN György: Mérei Ferenc a börtönvilágban. In: BORGOS Anna–ERŐS Ferenc–LITVÁN György (szerk.): I. m. 181–192.; Uó: Mérei és a „Fantom”. In: BORGOS Anna–ERŐS Ferenc–LITVÁN György (szerk.): I. m. 193–210.

sajátítani és a saját képére formálni: a *közösség*.¹¹ Mérei közösségfelfogása, a spontán, demokratikus, szabad emberi közösség ideálja ugyanis gyökeresen szemben állt a közösség bürokratikus, felülről irányított, totalitárius felfogásával. A legerősebb hatást, még párizsi diákéveiben, a múlt század harmincas éveiben Henri Wallon gyakorolta rá, a francia marxista pszichológus, aki a gyermeki fejlődés normális és kóros folyamataiban, illetve a gondolkodás, a cselekvés és az éntudat kialakulásában egyaránt kitüntetett szerepet tulajdonított a társadalom, a társak, a Másik, a „socius” kezdettil fogva való jelenlétének. Wallon felfogása alapvetően meghatározta Mérei gondolkodásmódját, amelyre azután ráépült a „sorsanalitikus” Szondi Lipót és a pszichoanalitikus Hermann Imre hatása. Mérei közösségről, csoportról, együttességről alkotott elképzelései azután nagymértékben támaszkodtak a pszichodramát és a szociometriai módszert megteremtő Jacob Moreno és a Németországból Amerikába emigráló, és ott a csoportdinamikai iskolát létrehozó Kurt Lewin munkáira. Saját magát Mérei „bricoleur”-nek tartotta, olyan *barkácsolónak*, aki a legkülönbözőbb elemekből és alkatrészekből állít össze valami egyedit és különlegeset.

Ezekből a gondolati elemekből tevődött össze Mérei szociálpszichológiai munkássága is, amelynek két kitüntetett periódusát különböztethetjük meg. Az egyik az elmúlt évszázad negyvenes éveinek második fele, középpontban *Az együttes élménnyel*,¹² a második pedig a hatvanas évek közepétől haláláig terjedő időszak, középpontban a *Közösségek rejtett hálózatával*. Az 1947-ben megjelent *Együttes élmény* egy óvodás gyermekekkel végzett modellkísérleten alapult, de nemcsak – és nem elsősorban – gyermekekről szólt, hanem a szó tágabb értelmében is „kísérlet” volt, *válaszkísérlet* a fasiszmus és a Soá kérdésére – csakúgy, mint arra a kérdésre, hogy a fasiszta barbarizmus pusztítását követő új korszakban miként valósítható meg a szocialista ideálokat és a gyakorlatias humanizmust egyesítő új, a

¹¹ Mérei szociálpszichológiai munkásságáról lásd ERŐS Ferenc: Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében. In: BORGOS Anna–ERŐS Ferenc–LITVÁN György (szerk.): I. m. 137–160.

¹² MÉREI Ferenc: *Az együttes élmény*. Officina, Budapest, 1947.

kis közösségek spontán demokráciájára épülő „nagy” közösségi társadalom. *Az együttes élmény* gondolatmenete szerint milliós tömegeket destruktív és barbár cselekedetek elkövetésére csak úgy lehetett befolyásolni, hogy a vezetők felhasználták, manipulálták mindazt, ami a tömegekben már eleve benne volt. A vezető ugyanis – mint a modellkísérlet tanúsítja – erősebb az egyes csoporttagoknál, de gyengébb magánál az alakzatnál. Bármilyen nagy társas hatóerővel, „penetranciával” rendelkezék is a vezető, akarátát csak kerülő úton, a csoportban meglévő hagyományokra, szokásokra, a társadalmi alakzatokban érvényesülő csoportdinamikai sajátosságokra építve képes rákényszeríteni a csoport egészére. Ezt a „kerülő utat” nevezte Mérei „az informális stratégiájának”, amely képes ellenállni a hivatalos, bürokratikus, felülről vezérelt struktúráknak. Ezt a stratégiát képviselte Mérei a NÉKOSZ-ban, amely 1949-ben vele együtt bukott.

Huszonnégy évvel *Az együttes élmény* után, 1971-ben jelent meg másik fő műve, a *Közösségek rejtett hálózata*.¹³ Ez a könyv a Jacob Moreno által kidolgozott és Mérei által továbbfejlesztett módszert alkalmazta azon rejtett – a hatalom számára is rejtett, informális – struktúrák feltárására, amelyek a társadalom megújításának kiindulópontjai lehetnek, kívülről, a „peremről” kiindulva. *Az együttes élményt* és a *Közösségek rejtett hálózatát* összeköti a Mérei által *mikroszociológiának* nevezett jelenléte világ, az én és a másik viszonya, a társas hatások eredete és a társas alakzatok struktúrája iránti folyamatos érdeklődés, legfőképpen pedig az *utalás* fogalma, amelyet legátfogóbban a börtönévek alatt elkezdett, majd szabadulása után is folytatott *Lélektani napló*¹⁴ köteteiben dolgozott ki, és amely egész pszichológiai gondolkodásmódjának középpontjává, egyszersmind szociálpszichológiai munkásságának is egyik kulcsfogalmává vált. Az utalás az élményközösség anyanyelve: egy adott élményközösségen, vagyis közös élményekkel és történettel ren-

¹³ MÉREI Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 2. kiadás: Osiris, Budapest, 2001.

¹⁴ MÉREI Ferenc: *Lélektani napló*. I–IV. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1985. 2. kiadás: Osiris, Budapest, 1998.

delkező csoportokon belül az eredeti élmény valamely részletének (egy-egy szónak, gesztusnak, mozdulatnak, képnek) a felidézése elegendő ahhoz, hogy az élményt a maga teljességében újra átéljük. Ezen az „utalásos” nyelven szólt – mint Mérei több írásában is megfogalmazta – a Kádár-korszak irodalmának és filmművészetének jelentős része.¹⁵

A hatvanas évek közepétől kezdve Mérei újra publikálhatott társadalom-lélektani tanulmányokat is. Amikor azonban a *Közösségek rejtett hálózata* megjelent, a magyarországi szociálpszichológia már az intézményesülés útjára lépett, létrejöttek vagy éppen kialakulóban voltak azok az egyetemi és akadémiai kutatóbázisok, amelyeknek társadalom-lélektani érdeklődésű tagjai diszciplinájuknak az akkori nemzetközi fő irányokhoz (elsősorban kísérleti módszereken alapuló *mainstream* amerikai szociálpszichológiához) való felzárkóztatását tekintették fő céljuknak. Mérei a magyar szociálpszichológiának ehhez a korai intézményesülési és professzionalizálódási szakaszához csak marginálisan kapcsolódhatott, mivel büntetett előélete miatt az egyetemi és akadémiai kutatás újonnan kiépülő centrumaitól távol tartották. Nyugdíjazásáig az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet (az egykori „Lipótmező”) pszichodiagnosztikai laboratóriumát vezette, és itt lehetősége nyílt – „az informális stratégiáját” folytatva – a „barkácsolásra”, a szociálpszichológia és a klinikai pszichológia egy sajátos alkalmazásának, a pszichodramának a kifejlesztésére.¹⁶

Pataki Ferenc, a „kapuőr”

A szociálpszichológia korai, hatvanas–hetvenes évekbeli intézményesülési és professzionalizálódási szakaszának, a formális szakmai struktúrák kialakulásának kulcsfigurája Pataki

¹⁵ Lásd erről VERES András: Mérei Ferenc művészetlélektani munkássága. In: BORGOS Anna–ERŐS Ferenc–LITVÁN György (szerk.): I. m. 211–242.

¹⁶ Lásd ERDÉLYI Ildikó: Mérei pszichodramája. In: BORGOS Anna–ERŐS Ferenc–LITVÁN György (szerk.): I. m. 73–88.

Ferenc (1928–2015) volt.¹⁷ Pataki mint szociálpszichológus és mint tudománypolitikus, tudományszervező is igen jelentős életművet hagyott maga után. A hatvanas és hetvenes években ő teremtette meg a modern szociálpszichológia oktatásának és művelésének hazai feltételeit az egyetemi és az akadémiai közegben. 1967-től tanított az ELTE-n, 1984-ben lett az ELTE professzora. 1965-ben került az MTA Pszichológiai Intézetébe, és az ő vezetésével alakult meg az intézet szociálpszichológiai csoportja, majd osztálya. Az intézetnek 1972-től igazgatóhelyettese, 1976 és 1993 között igazgatója volt. Az MTA különböző vezető testületeiben elfoglalt tisztségei révén is sokat tett a pszichológia és a társadalomtudományok emancipációjáért. Pataki – aki egy másik generációhoz tartozott, húsz évvel volt fiatalabb Méreinél – ugyancsak a NÉKOSZ-ból jött, egyik főszereplője volt a mozgalomnak, és egyszersmind felszámolásának is. Az ő nevéhez fűződik a NÉKOSZ történetét feltáró nagy monográfia.¹⁸ A két nagy sorsforduló, 1949 és 1956 keserű tapasztalatai alapján Pataki Méreinél sokkal óvatosabban közelített a közösség számára is alapvető fogalmához. A hatvanas években még a híres szovjet pedagógusról, a *Pedagógiai hősköltemény szerzőjéről*, a közösségi nevelés egyik úttörőjéről, A. Sz. Makarenkóról írt monográfiát.¹⁹

Bármilyen furcsán hangzik is, Pataki Makarenko-könyve a szociálpszichológia hazai legitimációját készítette elő egy olyan időszakban, amikor a nyugati, „burzsoának” mondott szociálpszichológiával és más empirikus társadalomtudományokkal szemben még erős ellenállás vagy legalábbis gyanakvás mu-

¹⁷ Pataki Ferenc életművéről és munkásságáról lásd CSEPELI György: Az identitáskereső identitása. *Socio.hu*, 2016/1. Forrás: http://socio.hu/ploads/files/2016_1/csepli_pataki.pdf. Letöltve: 2016. október 4. ERŐS Ferenc: Az egyszer született ember. *Mozgó Világ*, 2016/2. 94–100.; Uő: Identitás és identitáspolitikai Pataki Ferenc munkásságában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2016/2. 357–362. Lásd még PLEH Csaba: Közösség és haladás Pataki Ferenc munkáiban és életében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2016/2. 351–356.; HUNYADY György: Csoport, társadalom, politika – Pataki Ferenc szociálpszichológiai munkásságában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2016/2. 339–349.

¹⁸ PATAKI Ferenc: *A NÉKOSZ-legenda*. Osiris, Budapest, 2005.

¹⁹ PATAKI Ferenc: *Makarenko élete és pedagógiája*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966.

tatkozott a hivatalos ideológia kapuőrei részéről. Pataki társadalomtudósként ezzel szemben mindvégig azt hirdette, hogy a szociálpszichológia *empirikus* tudomány, amely jelenségekkel, tényekkel, nem pedig elvont lényegekkel foglalkozik – ám a jelenségek értelmezése történelmi és társadalomfilozófiai perspektívát igényel. Ez az értelmezési keret Pataki számára evidens módon a marxizmus volt, egy dogmatizmustól megtisztított, progresszív marxizmus, amely befogadja, a gyakorlatban felhasználja és elméletileg értelmezi a nyugati kutatások eredményeit is, de beépíti a szovjet pszichológia vívmányait is, mindenekelőtt L. Sz. Vigotszkij akkorra már nemzetközileg is ismertté vált munkásságát. Ma már nehezen tudjuk elképzelni, miféle gondolati bűvészmutatványokat kellett Patakinak – a korabeli társadalomtudományok akkori más hazai úttörőihöz hasonlóan – elvégeznie, hogy bebizonyítsa: a szociálpszichológia nem összeegyeztethetetlen a marxizmussal, éppen ellenkezőleg, a szocialista társadalom építése és a gazdasági-társadalmi viszonyok megreformálása nem nélkülözheti az egyén, a kis közösségek és a „nagy” társadalom közötti interakciók megértését. E közvetítési folyamatok megértése képezné tárgyát egy valóban „marxista szociálpszichológiának”, amely – ellentétben több más kelet-európai próbálkozással²⁰ – nem pusztán a nyugati eredmények ideológiai átfestéséből, a marxizmus klasszikusaitól vett idézetek „vörös farokként” való hozzábiggyesztéséből állna. Ma már tudjuk, hogy mindez illúzió volt, amit a kádári „puha diktatúra” társadalomtudományi elitjének és reformértelmiségének egy része is osztott – más része kényszerből alkalmazkodott hozzá. Pataki azonban minden bizonnyal hitt abban, amit Mérei 1956-ban egy Petőfi-köri vitán „szocialista felvilágosodásnak” nevezett, és hitt ebben azután is, amikor a szocializmus Magyarországon összeomlott.

Empíria és teória eme szintézisének utópiáját azonban egy újabb sorsforduló zúzta szét: az 1968-as diákmozgalmak és a prágai tavasz bukása. 1968 után a szociálpszichológiát is nagy

²⁰ Lásd például két NDK-szerző, Hans HIEBSCH és Manfred VORWERG: *Bevezetés a marxista szociálpszichológiába* című könyvét (Kossuth Kiadó, Budapest, 1967).

válságok remegtették meg. A hetvenes évek elején léptek fel azok a nyugat-európai szociálpszichológusok, akik az akkori *mainstream* amerikai szociálpszichológia „objektívnek” és „értékmentesnek” hirdetett empirizmusával és pozitivizmusával szemben határozta meg tudományukat. E „lázadók” (Henri Tajfel, Serge Moscovici és munkatársaik, tanítványaik) azt hirdették, hogy a szociálpszichológiának ki kell lépnie abból a vákuumból, amelybe steril laboratóriumi módszerei révén önmagát zárta be; az elszigetelt egyén elvont tudománya helyett igazi, releváns társadalmi kérdésekkel foglalkozó társadalomtudománnyá kell válnia. Fel kell tehát hagynia az „establishment” szolgálatával, a fennálló hatalmi és politikai viszonyok apológiájával: a „rend” tudománya helyett a „mozgalom” tudományává, emancipatórikus tudománnyá kell válnia.²¹ Egy lépéssel kellett csak továbbmenni, és feltenni a kérdést: a „létező szocializmus” körülményei között, a prágai tavasz elbukása után lehet-e a szociálpszichológia kritikai társadalomtudomány, vagy pedig apologetikus módon igazolnia kell a fennállót? Pataki a szociálpszichológiát – és ezzel együtt a szociálpszichológiai kutatásoknak helyt adó MTA-intézményt – óvta a nyugati mintán alapuló radikális társadalomkritikai, újbaloldali ihletésű törekvésektől, a „jelenségtan tiszteletét”, „a módszeres, nyugodt kutatómunkát” javasolva az egyre inkább hozzánk is begyűrűző „válságdiskurzusokkal” szemben.²² Ebben a kapuórszerepben óvott a radikalizmustól, a megdondatlan akcióktól, például, személyes esetemet felidézve, az 1979-es Charta-tiltakozás aláírásától. Ez a periódus – a hetvenes évek közepétől a rendszerváltásig – furcsa időszak volt a magyar pszichológia történetében is, ennek a történetnek a megírása még várat magára. Pataki „kapuórként”, igazgatóként nemcsak távol tartott, hanem védett és támogatott is, beengedve olyan, akkoriban felettébb gyanúsan

²¹ Lásd erről ERŐS Ferenc: A szociálpszichológia és a társadalmi konfliktusok. In: Uó: *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins, Budapest, 1993. 42–53.

²² PATAKI Ferenc: *Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. Lásd az erről a könyvről megjelent kritikámat: ERŐS Ferenc: A szociálpszichológia válsága: krízis kritika nélkül. *Pszichológia*, 1981/2. 291–302. Újra megjelent: In: ERŐS Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. I. m. 54–71.

hangzó témákat, mint például a zsidó identitás kutatása. Sőt maga is olyan témákkal kezdett el foglalkozni, amelyeknek személyes gyökerei és társadalomkritikai potenciálja még sokkal erősebbek voltak a korábbiaknál: az *identitás* problémájával. 1982-ben jelent meg *Az én és a társadalmi azonosságtudat* című könyve,²³ amely áttekintést nyújtott az énrendszerek és az identitás kutatásának akkori nemzetközi irányairól, összefoglalta a szakirodalmat, és egyszersmind új szempontokat vetett fel, megkülönböztetve az *énhangsúlyú*, biográfiai és a *szituatív* identitáselméleteket. Úgy tűnik, hogy Pataki már a nyolcvanas években kijelölte – a maga „underground” módján – azokat az ösvényeket, amelyeken a rendszerváltás után fog haladni: hogyan írják át az emberek saját identitásukat a „helyzeteknek” megfelelően,²⁴ és hogyan maradhat valaki – mint Pataki mondta magáról – „egyszer született ember”.²⁵

Garai László, az „enfant terrible”

A harmadik szereplőt, Garai Lászlót (1935), aki ma is él és alkot, *enfant terrible*-nek nevezném. Míg Mérei a maga műhelyeiben, a NÉKOSZ-ban, a laboratóriumban és a pszichodrámaüléseken folytatta a maga „bricolage”-át, utólérhetetlenül egyedülálló életművet hozva létre, Pataki pedig „kapuórként” tudomány-szervezéssel és tudománypolitikával foglalkozott, valamint elméleti műveiben is alapvetően politikusként lépett fel, Garai teoretikusként kezdte, és teoretikus is maradt. Garai – alapvetően filozófusként – az *igazi* marxista pszichológiát akarta megteremteni; ez számára nem jelszó, idézetgyűjtemény vagy tudománypolitikai retorika lett volna, hanem olyan cél, amelyet

²³ PATAKI Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1982.

²⁴ PATAKI Ferenc: *Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában*. In: Uő: *Élettörténet és identitás*. Osiris, Budapest, 2001. 225–308.; PATAKI Ferenc: *Történelem és élettörténet*. In: Uő: *A varázsát vesztett jövő*. Noran Libro, Budapest, 2011.

²⁵ PATAKI Ferenc: *Beszélgetés Somlai Péterrel*. Forrás: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/9225> Letöltve: 2016. október 4.

komolyan vett, egy nagy reformátornak azzal a hitével, amelyről Erik H. Erikson ír *A fiatal Luther* című könyvében.²⁶ A Garai által megalkotni kívánt elmélet alapját a szovjet pszichológia, nevezetesen L. Sz. Vigotszkij, A. N. Leontyev, Sz. L. Rubinstein és mások munkássága képezte, de Freud és Kurt Lewin munkássága éppúgy hatott rá, mint Piaget vagy a klasszikus behavioristák. Garai a „marxizmus reneszánszát” akarta továbbvinni a pszichológiában, Lukácsot Vigotszkij, Vigotszkijt Lukács felől, és mindezt a fiatal Marx antropológiájának tükrében olvasva.²⁷ Szintetikus igényű műve, a *Személyiségdinamika és társadalmi lét*, amelyet máig legfontosabb könyvének tartok, 1967-ben jelent meg.²⁸ Ebben a műben a psziché, a társadalom, a művészi és a tudományos kreativitás, valamint az agy és az idegrendszer működését egyetlen „Nagy Elmélettel”, az általa pszichoökonómiának nevezett teóriával akarta megmagyarázni. Ez persze napjaink végreleg specializálódott tudományosságában tömény abszurdumnak tűnhet, az interdiszciplinaritás akkori divatjába azonban nagyon is belefért. Garai azt próbálta megfejtetni, hogy a Történelem miként alakítja az egyén biológiai szervezetét, társadalmi és termelési viszonyait, valamint identitását és szubjektív tudatát (és tudattalanját) a Madách által megverselt módon: „Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von”. Garai úgy vélte, hogy elméletéből deriválható volna egy olyan marxista szociálpszichológia projektje is, amely a nyugati típusú, empirikus, kísérleti szociálpszichológia alternatívájaként működhet. Ezt az alternatívát azonban a hazai szociálpszichológusok többsége nem fogadta el, terméketlen spekulációnak

²⁶ Erik H. ERIKSON: *A fiatal Luther*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1991.

²⁷ Érdemes volna egyszer megnézni a párhuzamokat: a hatvanas és hetvenes évek marxista filozófiai antropológiája (Magyarországon Márkus György, Heller Ágnes, Vajda Mihály, Lengyelországban Adam Schaff és Leszek Kolakowski, Csehszlovákiában Karel Kosík, Jugoszláviában a Praxis-kör, az NSZK-ban a frankfurtiak és a „poszt-frankfurtiak”, Fromm, Marcuse, Habermas, Franciaországban Louis Althusser és hívei stb.) hogyan, milyen előfeltevésekkel próbáltak nyitni a pszichológia felé pszichoanalitikus, strukturalista, kognitivistá vagy fenomenológiai és hermeneutikai irányból.

²⁸ GARAI László: *Személyiségdinamika és társadalmi lét*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

tartotta, Garait pedig az „enfant terrible”, vagy, ami még rosszabb, a provokátor szerepébe száműzte.

1968 és az utána következő korszak drámája alapjaiban rendítette meg az emberarcú szocializmusba és az életformák forradalmába vetett reményeket, amelyeket Garai saját projektjének megvalósíthatóságához fűzött. Ez lett a sorsa annak a nagyszabású projektnek, amelyet eredetileg az MTA Pszichológiai Intézetének akkori személyiségpszichológiai osztálya keretében kívánt volna megvalósítani. A csalódás fokozta (ön)marginalizációját, többé már nem bízott a Mérei-féle „szocialista felvilágosításban”, ehelyett az eszméit túlságosan komolyan vevő és ezért a mozgalomból kizárt, identitáscsapdába került József Attila identitásának „tragikus paradoxonaiban” látta meg saját maga és kora identitásválságának előképét. Garai azonban nem adta fel eredeti projektjét, vagyis a pszichoökonómiát, mint az *identitásról mint emberi tőkéről* szóló tudományt. A nyolcvanas években Franciaországban, a nizzai egyetem professzoraként, majd a kilencvenes években a szege-di egyetem tanáráként egy nagyszabású gazdaságpszichológia elméleti megalapozásán munkálkodott. *Egyáltalán, kell-e nekünk gazdaságpszichológia?* címmel 2015-ben megjelent könyve²⁹ a posztzocialista „félkapitalizmus”, illetve a globális kapitalizmus viszonyaira terjeszti ki az „identitás paradoxonait”. A könyv egy le nem zárt pálya újabb állomása, egyben visszatekintés azokra a szellemi erőfeszítésekre, amelyekkel Garai igyekezett „komolyan venni” mindazt, ami ma már a múlt kísérteteinek tűnik.

Zárszó

Írásomban három szociálpszichológus, Mérei Ferenc, Pataki Ferenc és Garai László pályájának néhány mozzanatát villantattam fel. Mindhármuknak jelentős szerepe volt a hatvanas és hetvenes évek hazai szociálpszichológiájában.

²⁹ GARAI László: *Egyáltalán, kell-e nekünk gazdaságpszichológia?* Napvilág, Budapest, 2015.

Mindhármuk gondolkodásában meghatározó jelentőségű volt a marxizmus hatása, de szakmai és tudományos pozícióik, szerepfelfogásaik gyökeresen eltértek egymástól. Mai hatásuk is nagyon különböző. Mérei a ma is aktív pszichodráma-mozgalomban él tovább, Pataki tudománypolitikai és tudományszervezési teljesítményeit ma is őrzi a pszichológiai kutatások intézményrendszere, Garai pedig a maga elszigeteltségében továbbra is termékenyen dolgozik. Tevékenységük feldolgozása és kritikai értékelése még várat magára. Napjainkban, a „posztoszocialista elsötétülés” időszakában azonban különösen fontos lenne olyan szerzők újrafelfedezése, akik a pszichológiában is egyre terjedő irracionalizmussal és a pozitivistá, redukcionista *mainstream*mel szemben kritikai kérdéseket tudnak megfogalmazni, felvetve a pszichológia társadalmi kontextusának és felelőségének kérdéseit.